

SVENSKE OG DANSKE ANDELSORGANISATIONER
OG DERES VIRKSOMHED TIL 1930'ERNES BEGYNDELSE

AF

ERIK HELMER PEDERSEN

Indledning

Den historiske udforskning af andelsorganisationernes historie i Sverige tog for alvor fart i 1974. I dette år blev den unge forsker *Hugo Kylebäck* fra Ekonomisk-historiska institutionen ved universitetet i Göteborg fil. dr. på en afhandling om den svenske brugsforeningsbevægelse.¹ Dette undersøgelsesarbejde har han senere videreført i to studier: en artikel i festskriftet til læreren, professor Artur Attman² samt den afhandling, der her gøres til genstand for en nærmere omtale.³ I sidstnævnte værk har forf. villet belyse, hvorledes den svenske brugsforeningsbevægelse og landbrugets andelsbevægelse udviklede sig side om side ca. 1900-1940. Da den svenske og danske udvikling på det andelsorganisatoriske område efter anmeldelsens skøn frembyder interessante ligheder og forskelle, har tanken om at tilvejebringe en sædvanlig anmeldelse givet plads for det noget mere omfattende projekt: en art review-artikel over dette tema.

I Sverige som i Danmark tog brugsforeningsbevægelsen sin begyndelse i 1860'erne efter næringsfrihedens indførelse.⁴ Disse foretagender, hvad enten de nu kaldte sig arbejder-, husholdnings- eller konsumentforeninger, havde naturligvis behov for et videregående samarbejde. I Sverige kom dette til udtryk gennem oprettelsen af »ringe«, d.v.s. fælles indkøbsarrangementer. Disses storhedsperiode var dog begrænset til 1880'erne. Efter en kriseperiode i halvfemsernes begyndelse gik de svenske brugsforeninger i 1899 sammen i »Kooperativa Förbundet« (»K.F.«). Initiativet hertil udgik fra arbejder-brugsforeningerne i svenske storbyer og fik støtte fra den socialdemokratiske partistyreelse. I Danmark etablerede de sjællandske brugsforeninger i 1884 en fælles kommissionsforretning under det ret så pompøse navn »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger«. Jyderne kom 4 år senere med deres fællesforening, men notabene etableret som en selvstændig købs- og salgsorganisation. De to regionalforeninger blev pr. 1. januar 1896 slået

¹ Hugo Kylebäck: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna, Göteborg 1974. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet, nr. 32.

² Samme: Riktlinjer och handlingsprogram för svensk konsumentkooperation. I »Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman«, Göteborg 1977. Meddelanden ... nr. 39.

³ Samme: Konsument- och lantbrukskooperation i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget, (forkortet Kylebäck) Göteborg 1979. Meddelanden ... nr. 45.

⁴ Dette skete i Danmark i 1857, i Sverige 1864.

sammen til een; sjællænderne leverede navnet og jyderne virksomhedsprincipperne, som det er blevet udtrykt.⁵

På svensk grund var det følgelig byernes arbejdere som gik forrest i den kooperative bevægelse. Omvendt i Danmark. Her var det landdistrikterne, der førte an i arbejdet, mens den socialdemokratiske arbejderbevægelse helt frem til Odensekongressen i 1908 nærmest betragtede brugsforeningerne som privatkapitalistiske profitforetagender i kooperativ cellofanindpakning. De allerede eksisterende arbejder-brugsforeninger fik nu snart følgeskab af flere andre, og i 1916 gik 16 foreninger sammen i »Hovedstadens Brugsforening« (»H.B.«). På samme måde dannede de største brugsforeninger i provinsbyerne »De samvirkende Brugsforeninger«, der som H.B. meldte sig ind i »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger« (»F.D.B.«).

Den egentlige arbejderkooperation i Danmark går dog helt tilbage til 1880'erne, hvor lokale arbejderforeninger dannede fællesbagerier, som oftest i form af aktieselskaber. Denne form gik også igen i de fagkooperative håndværksfirmaer (1899 ff.), i »Arbejdernes kooperative Byggeforening« – ikke at forveksle med den andelsorganiserede boligkooperation – i Mejeriet »Enigheden« (1897) og »Arbejdernes Livsforsikring A/S« (1903). De fleste arbejderkooperativer gik i 1922 sammen i »Det kooperative Fællesforbund«, der udgav bladet »Kooperationen«.⁶

I sit arbejde fra 1979 betoner Kylebäck, at K.F. trods den socialdemokratiske opbakning ved oprettelsen i 1897 principielt gik ind for politisk og religiøs neutralitet, sådan som det blev udtrykt i mønstervedtægten for brugsforeninger 1918 og i K.F.s vedtægter 1926. Faktisk var K.F.s første forbundssekretær, agronom G. H. von Koch liberal af grundanskuelse.

Et studieophold i England havde overbevist ham om, at politisk neutralitet, sådan som de britiske brugsforeninger praktiserede det, bådede den kooperative bevægelse bedst.⁷ Alligevel voves her den påstand, at det svenske socialdemokrati sad akkurat lige så hårdt på K.F. som Venstre i Danmark på F.D.B. En nærmere udforskning af denne politisering af kooperationen ville være såre velkommen.

Vendes blikket atter mod de merkantile og virksomhedsmæssige problemer, kan det uden overdrivelse siges, at såvel K.F. som F.D.B. snart tegnede sig for en omfattende virksomhedsdannelse. Vi skal dog hen til 1904, før K.F. blev et organ for fællesindkøb, og fabriktionsvirksomheden blev taget op så sent som i 1921 gennem oprettelse af en margarinefabrik. F.D.B. blev derimod fra starten

⁵ L. A. Godsk: Brugsforeningerne; L. Axelsen Drejer (red.): Den danske Andelsbevægelse, København 1929 (her citeret efter 5. udgave, 1943), s. 118. Om den tidlige danske brugsforeningsbevægelse, se Preben Dollerups desværre noget oversete værk: Brugsforeningerne 1866-1896, Albertslund 1966, passim.

Den danske andelsbevægelse i almindelighed er behandlet i andelspioneren Anders Nielsens pjecce fra 1910: Andelsbevægelsen i Danmark; i A. Axelsen Drejer (red.): Den danske Andelsbevægelse; i Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger (diverse udgaver) og i Fr. Voigt (red.): Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem femogtyve år, København 1922. Se i øvrigt Andelsbladet 1927, s. 155 og 446.

⁶ Fr. Dalgaard: Byerns kooperation. I Den danske Andelsbevægelse, s. 299-320, jfr. Fr. Dalgaard og P. Christensen: Kooperation, Kbh. 1925, passim.

⁷ Kylebäck s. 13.

involveret i fabriktionsvirksomhed; 1899 byggedes en chokoladefabrik i Kolding og senere oprettedes en række fabrikker i Viby ved Århus.⁸ Til gengæld var K.F. adskilligt mere end et hestehoved foran på andre felter, først og fremmest i spørgsmålet om kontakt og information. Så tidligt som i 1907 lod organisationen udarbejde mønstervedtægter for de enkelte brugsforeninger. Selvfinansiering og kontanthandel blev her fastslået som de svenske brugsforeningers normale praksis. Kylebäck har nok ret i, at dette i forbindelse med oprettelsen af en soliditetsafdeling 1909 og en revisionsafdeling syv år senere gjorde K.F. og dermed de enkelte brugsforeninger mere modstandsdygtig over for økonomiske stormkast end de tilsvarende danske organisationer.⁹ Først i 1925 oprettede F.D.B. en revisions- og konsulentafdeling. På oplysnings- og informationssiden kan på samme måde noteres, at K.F. allerede i 1904 fik sit eget blad »Kooperatören«, senere navneforandring til »Vi«. I den socialdemokratiske kooperationsideolog Anders Örne rådede K.F. over en yderst kompetent og vidtskuende kapacitet, hvis redaktørvirksomhed i høj grad var medvirkende til forbrugerkooperationens sejrsgang i Sverige. Ganske vist fik den danske andelsbevægelse så tidligt som i 1900 sit eget organ »Andelsbladet«, men dets indflydelse på den offentlige meningsdannelse i århundredets første decennier kan i høj grad diskuteres. Fra 1. januar 1928 udgav F.D.B. sit organ »Brugsforenings-Bladet« med Danmarks svar på Anders Örne, A. Axelsen Drejer, som redaktør. Først da denne i 1940 blev redaktør af »Andelsbladet«, gennemgik bladet en hårdt tiltrængt fornyelseskur.

Man kan derfor fastslå, at hvor K.F. i de første virksomhedsår betonedede det overordnede oplysnings- og konsulentarbejde, lagde F.D.B. fra første færd hovedvægten på det merkantile område. På samme måde blev landbrugets andelsbevægelse i Danmark fra dens første spæde begyndelse i 1880'erne orienteret mod samvirkets økonomiske og organisatoriske aspekter.¹⁰ Sverige fik dog også en andelsmejeri-bevægelse¹¹ med tilsvarende organisatorisk overbygning i form af mejeriforeninger (fra 1911) og smørekseportforeninger (»Skånska Smörexportföreningen« 1905), men som allerede antydte, var det først og fremmest de egentlige landbrugsområder i Sverige, der var med så tidligt.

Den første danske mejeriforening: »Centralforeningen for Andelsmejerier i Fyns Stift« blev stiftet i 1887, og omkring århundredskiftet fandtes ikke alene handelsorganisationer på området, men også en fællesrepræsentation »De samvirkende danske Mejeriforeninger«, reorganiseret i 1912 under navnet »De danske Mejeri-

⁸ A. Axelsen Drejer (red.): Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896-1946, København 1946, s. 339-380.

⁹ Når forf. på s. 25 i 1979-bogen bestemmer årsagen til de danske svagheder på kapitaldannelse område som hidrørende på en for udstrakt anvendelse af formlen »begrænset ansvar«, må det her overfor betones, at de danske brugsforeninger tværtimod brugte reglen om »solidarisk ansvar«. Resultatet blev dog alligevel en alt for svag kapitaldannelse (A. Axelsen Drejer (red.): Den danske Andelsbevægelse, s. 113). I øvrigt forelå højesteretssagfører C. Heilesens vejledning Brugsforeningsret-Brugsforeningsvedtægter så sent som i 1934, jfr. i øvrigt konsulent Fr. Voigts mønstervedtægter af 1927.

¹⁰ Claus Bjørn: Landhusholdningsselskabet og andelsmejerierne gennembrud. Erhvervshistorisk Årbog 1968, Århus 1968, s. 281-306.

¹¹ O. 1900 fandtes her 430 andelsmejerier af et samlet tal på 1.688 mejerier (Kylebäck, s. 45).

foreningers Fællesorganisation« med kontor i Århus.¹² Så tidligt som i 1888 oprettedes den første danske andelssmørororganisation under navnet »Danmarks Landmænds Smørexportforening«. Noget andet er så, at bevægelsens historieskribere har været tilbøjelige til at forbise dette foretagende, fordi det led et forsmædeligt endeligt i forbindelse med daværende justitsminister P. A. Albertis årelange millionbedragerier.¹³ De mere levedygtige smørexportforeninger blev oprettet fra og med 1895, og i 1918 samledes de i en landsorganisation med betegnelsen »De samvirkende danske Andels-Smørexportforeninger«.¹⁴

Blev det danske mejeribrugs samvirke således ført helt ud i eksportledet, begrænsede organisationen »De samvirkende danske Andels-Svineslagterier«, oprettet i 1897, sig til at varetage slagteriernes fælles interesser på produktionsområdet.¹⁵ Det var først i november 1932, at slagterierne på baggrund af Englands baconimport-kontingentering fandt sammen i et vist samarbejde på eksportens område, koordineret af »Landbrugsministeriets Baconudvalg«.¹⁶ Tydeligt inspireret af de andre sektorer succesfyldte samvirke på produktionsområdet gik en del af de danske ægproducenter i 1895 sammen i »Dansk Andels-Ægekspport«.¹⁷

Den tilsvarende svenske udvikling, kom, som det senere skal blive vist,¹⁸ så sent som i 1930'erne og da gennem *ovenfra* placerede toporganisationer. De svenske landmænd måtte altså vente ca. tredive år længere end deres danske kolleger på, at deres andelssamvirke for alvor blev ført ud over lokalplanet.

Til gengæld fik de allerede i 1890'erne indkøbsforeninger for varegrupperne gødning, foderstoffer og såsæd, de såkaldte »lantmannaföreningar«.¹⁹ Disse foreninger organiseredes lidt efter lidt i centralforeninger på lens- eller landskabsniveau. Forrest i dette arbejde stod en af de historiske skikkelser inden for de svenske landbrugsorganisationers kreds, agronomen Gustaf Leufvén. Som sekretær for »Malmöhus läns hushållningssällskap« til 1917 arbejdede han kraftigt for, at landmændene ved at gå sammen i kooperative indkøbs- og salgsforeninger skulle få afgørende indflydelse på prisdannelsen inden for vedkommende sektor. Leufvéns foreninger blev baseret på princippet om begrænset personligt ansvar (m.b.p.a.-selskaber) og på gradueret stemmeret efter indskudets størrelse. Bestyrelsens medlemmer havde i tilslutning hertil et vist personligt medansvar. Rent forretningsmæssigt betragtet var en sådan ordening en fordel, men den tilvejebragte til gengæld ikke den egenkapital, der kunne gøre foreningerne modstandsdygtige

¹² A. Axelsen Drejer: De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation 1912-37, Århus 1937, passim.

¹³ Bedrageriets indflydelse på den agrare meningsdannelse er behandlet i Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958, København 1959, s. 113-154.

¹⁴ Johs. Højbjerg: Andels-Smørexportforeningernes udvikling og betydning. Andelsbladet 1942, s. 1729-36 og 1777-83.

¹⁵ A. Axelsen Drejer: Andelsslagterierne i Danmark 1887-1937, København 1937; samme: Andelssvineslagterierne gennem 75 år, København 1962; O. Tvede: De samvirkende danske Andelsslagterier, 1887-1972, København 1972.

¹⁶ Se nedenfor s. 317 f.

¹⁷ Mathias P. Dam og J. Schmidt Hansen (red.): Millioner af æg 1895-1945. Dansk Andels Ægexport gennem et halvt århundrede, København 1945.

¹⁸ Se nedenfor s. 319.

¹⁹ Kylebäck s. 31-32.

over for konjunkturedgange.²⁰ Leufvén var også en af de drivende kræfter bag oprettelsen af en landsdækkende organisation »Svenska Lantmännens Riksförbund« (»S.L.R.«) 1905, reorganiseret 1909 som et m.b.p.a.-selskab, hvor de deltagende foreninger alene hæftede for deres samlede udbytteandel gennem de forudgående ti år.²¹

Den tilsvarende danske foreningsdannelse foregik omtrent samtidig hermed. Som sædvanlig var det de jyske landmænd, der viste vejen gennem oprettelsen af »Jydsk Andels-Foderstofforretning« (»J.A.F.«) 1898.²¹ Øboerne fulgte efter tre år senere med »Øernes Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer« (»Ø.A.F.«) og »Fyens Andels-Foderstofforretning« (»F.A.F.«).²² Gødningssektoren slog følge gennem etableringen af »Dansk Andels-Gødningsforretning« (»D.A.G.«), reorganiseret 1916.²³ På disse områder blev samvirksomheden det afgørende led i arbejdet, medens den enkelte lokalafdeling ud over at hæfte for en nærmere angivet garantisum (beregnet ud fra medlemmernes samlede købestand) dannede den ydre ramme omkring det fælles indkøb. Udover en solidarisk hæftelse for de købte varer var medlemmerne i en nærmere fastsat periode forpligtet til at købe hele deres forbrug på vareområdet gennem selskabet.

Fra folkebevægelse til hierarkisk opbygget organisationsstruktur

Som Kylebäck gentagne gange betoner, var den danske andelsbevægelse på adskillige områder langt foran den svenske, når det gjaldt om at udbygge andelssamvirket i bredden og i dybden. Den utrættelige andelsfører Anders Nielsen fik f.eks. så tidligt som i 1909 tilvejebragt en principbeslutning om at etablere en andelsbank, men forskellige forhold bevirkede, at banken først i 1914 kunne åbne dørene for publikum.²⁴ Det svenske S.L.R. åbnede også et pengeinstitut Lantmannabanken 1916, men det forsigtige K.F. ville ikke være parthaver heri. I stedet valgte man her at samarbejde med det private selskab »Skandinaviska Kreditaktiebolaget«. Allerede i 1899 havde den samlede danske andelsbevægelse fået en organisatorisk overbygning i »Andelsudvalget«²⁵, som udover at udgive Andelsbladet også var tænkt at skulle fungere som et overordnet koordinationsorgan. Alligevel lod de enkelte sektororganisationer som oftest de helt nære brancheinteresser gå forud for hensynet til abstrakte helhedssynspunkter, hvorfor Anders Nielsen i 1917 søgte at omdanne Andelsudvalget til en egentlig interesseorganisation »De samvirkende danske Andelsselskaber«.²⁶ Det var dog og forblev en

²⁰ Kylebäck s. 32

²¹ Sst. s. 33.

²² A. Axelsen Drejer: Jydsk Andels Foderstofforretning 1898-1948; samme: Øernes Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer 1901-1926, København 1926.

²³ P. Jeppesen-Drusebjerg: Dansk Andels Gødningsforretning 1901-1941, København 1941.

²⁴ A. Axelsen Drejer og Svend Thorsen: Den danske Andelsbank 1914-1925 og Andelsbanken 1926-1950, København 1950.

²⁵ (Harald Stenbæk): Andelsudvalget 1899-1924, Århus 1924.

²⁶ Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33 (forkortet Erik Helmer Pedersen), København 1979, s. 57-64.

papirmanøvre, fordi den nye organisation hverken havde ressourcer eller magtmidler til at indløse den kooperative retorik.

Der var straks lidt mere substans i et overordnet samarbejde af erhvervspolitisk natur, Andelsudvalget under Anders Nielsen var med til at etablere i juni 1919 under navnet »Landbrugsraadet«.²⁷ De to andre parthavere i dette samarbejde var »De samvirkende danske Landboforeninger« (etableret 1893, reorganiseret 1917), hovedorganisation for den største organisationsdannelse inden for dansk bonde-landbrug, samt nestoren blandt danske landbrugsorganisationer »Det kgl. danske Landhusholdningsselskab« (1769).²⁸ Rådets første præsident blev imidlertid ikke Anders Nielsen, men landboforeningernes formand, den senere landbrugs- og statsminister (1920-24 og 1926-29) Thomas Madsen-Mygdal.

Også Sverige fik på denne tid en art landbrugsråd, nemlig »Sveriges Allmänna Lantbrukssällskap« (»S.A.L.«) (1917) med Gustaf Leufvén som direktør 1917-1928.²⁹ Udover dets centrale opgave: at tale det svenske landbrugs sag tog selskabet snart en række konkrete opgaver op. En af de vigtigste af disse blev oprettelsen af et landøkonomisk driftsbureau med Ludvig Nannesson som leder.³⁰ Han efterfulgte i øvrigt Leufvén på direktørposten i 1928 og blev her til 1933, hvor han blev professor i landbrugsøkonomi ved Lantbrukshögskolan i Stockholm. Han efterfulgtes af Axel H. Stensgård, som i 1920'erne var leder af S.A.L.s markedsbureau. Som det danske landbrugsråd i løbet af 1920'erne fik etableret et særligt markedsorgan »Landbrugsraadets Meddelelser«³¹, fik S.A.L. så tidligt som i 1918 sit eget organ »Lantmannen«.³² Selskabet blev ledet af en styrelse på ikke færre end 71 medlemmer, hvoraf de 48 blev valgt inden for selskabets kreds, de resterende 23 af de lokale husholdningsselskaber. I 1921 toppede dets medlemstal med ca. 4000, syv år senere var tallet halveret.³³

Det erhvervsøkonomiske arbejde havde her fået tillagt højere prioritet end det erhvervspolitiske. Dette måtte føles som et stærkt savn i datidens Sverige, eftersom landbruget her så decideret var på retræten over for det fremvoksende industrisamfund. I en aktuell politisk sammenhæng kunne hensynet til forbrugerne let komme til at veje adskilligt tungere end varetagelsen af producenternes interesser. Leufvén så her muligheden for at alliere sig med forbrugerorganisationen K.F. i stedet for at opfatte relationen som et modsætningsforhold. Da S.L.R. på dette tidspunkt (1923) var ude i en yderst alvorlig krise³⁴, lå et sådant samarbejde lige for, mente Leufvén og det socialdemokratiske medlem af S.A.L.s styrelse, P. G.

²⁷ Torben Hansgaard: Landbrugsrådets tilblivelse, København 1976, passim, jfr. Erik Helmer Pedersen, s. 26-30.

²⁸ Vagn Dybdahl (red.): »For fædrelandets bedre flor« [Landhusholdningsselskabet 1769-1969]. Erhvervshistorisk Årbog 1968. Århus 1968, passim; H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs historie, I-II, København 1919-21, passim.

²⁹ L. Nannesson m.fl.: Sveriges Lantbruksförbund 1917-1942, Stockholm 1942, passim. Ved 50-års jubilæet udkom et nyt festskrift med titlen Sveriges Lantbruksförbund 1917-1957.

³⁰ Tore Johansson og Per Tullberg: Samverkan gav styrkan, Stockholm 1979, s. 13-15.

³¹ Erik Helmer Pedersen, s. 106-108, jfr. s. 330-331.

³² Kylebäck, s. 66.

³³ Som note 30.

³⁴ Se nedenfor s. 311.

Sjöblom. Forhandlingerne herom var i 1926 ført så langt frem, at der forelå et udkast til vedtægter og arbejdsprogram for »Andelscentralen«, som det nye samarbejdsorgan skulle hedde. S.A.L.s stærkt konservative godsejerfløj satte dog en kæp i hjulet for alle disse planer.³⁵

Det kan forekomme noget paradoksalt, at det svenske landbrugs andelsbevægelse gennem det meste af 1920'erne var ude i en krise, når den under 1. verdenskrig og i det første efterkrigsår kunne opvise en række udvidelser af aktiviteten, såsom oprettelsen af »Svenska Lantmännens Rederiaktiebolag« 1916, købet 1917 af »Malmö Stora Valskvarn« eller som den senere kom til at hedde »Svenska Lantmännens Kvarnförening«, stiftelsen 1917 af kreditselskabet »Svenska Lantmännens Fastighets A.B.« og endelig oprettelsen af den allerede nævnte »Lantmannabanken«. På dansk hold kan tilsvarende nævnes tørmælksfirmaet »De danske Mejeriforeningers Mælkeeksport« 1919 og »Dansk Kartoffeldyrkerforening« s.å. Økonomisk som forretningsmæssigt var flere af disse virksomheder imidlertid så svagt funderet, at de brød sammen, da efterkrigskrisen satte ind efteråret 1920.³⁶ Mælke-Eksporten slingrende f.eks. fra krise til krise indtil det endelige sammenbrud i februar 1924. Da den rev Den danske Andelsbank med sig i dybet, blev den danske andelsbevægelse som helhed stedt i en svær krise. Anders Nielsen blev i samme forbindelse tvunget bort fra de fleste af sine lederposter.³⁷

I Sverige kan man iagttage en lignende udvikling, eftersom S.L.R. og Lantmannabanken i konsekvens af en alt for svag kapitaldannelse ikke kunne bjerge sig igennem de besværlige efterkrigsår. En række andelsselskaber måtte her indstille virksomheden. Lantmannabanken blev kun reddet gennem en statslig undsætningsaktion, der resulterede i oprettelsen af »A.B. Jordbrukarbanken« april 1924. S.L.R. måtte i en periode marts-august 1923 helt indstille virksomheden. Modsat Anders Nielsen tog S.L.R.s formand Hugo Hamilton konsekvensen heraf ved at træde ud af styrelsen.³⁸

Ved tyvernes begyndelse var begge landes landbrugserhverv følgelig stedt i en organisatorisk krise. Her gjorde der sig dog den forskel gældende, at det danske landbrugs status som landets største eksporterhverv gjorde at det så at sige kunne producere sig ud af vanskelighederne – notabene: når adgangen til dets markeder var fri og uhindret. De svenske erhvervsbrødre måtte på deres side se i øjnene, at national selvforsyning var og blev deres hovedlod. Smør- og baconeksporten fra sydsvenske områder kunne kun få marginal betydning på det internationale marked. Alligevel opnåedes der her en del resultater i løbet af 1920'erne. Gennem den tysk-svenske handels- og søfartstraktat af 14/5 1926 fik den svenske eksport af kvæg og oksekød en begunstiget stilling på det tyske marked.³⁹ Dette forhold fik tre år senere en vis betydning, da tyskerne ved at fortolke mestbegunstigelsesretten i

³⁵ Kylebäck s. 132-139; jfr. tekstbilag 4, s. 253-260; Gunnar Hellström: Jordbrukspolitik i industrisamhället, Stockholm 1979, (forkortet Hellström), s. 320-323.

³⁶ Kylebäck s. 38-44.

³⁷ Om Anders Nielsen, se Kai Horup Laursen: Anders Nielsen, Svejstrup Østergård, I Vagn Dybdahl (red.): »For fædrelandets bedre flor«, s. 140-161, jfr. Erik Helmer Pedersen, s. 121-135.

³⁸ Som note 36.

³⁹ Erik Helmer Pedersen, s. 407-409.

en noget indskrænket version stillede den tilsvarende danske eksport ringere end den svenske. På dette punkt svigter Hugo Kylebäck helt sine læsere; hans kapitel »De lantbrukskooperative avsättningsföreningarna«⁴⁰ indholder næsten intet om eksportforholdene. Som det fremgår af »Landtmannen«s omtale,⁴¹ udfoldede den skånske smørekseportforening i disse mange år bestræbelser på at bedre eksportforholdene, f.eks. ved at arbejde for etablering af kølelagre i eksporthavnene.

Landbrugsorganisationernes erhvervspolitiske holdning skærpes under den begyndende krise

Da Ludvig Nannesson i april 1928 efterfulgte Gustav Leufvén som direktør for S.A.L., tog han straks fat på at reorganisere selskabet, idet han valgte det danske landbrugsråd som mønster. Følgelig skulle S.A.L. for fremtiden fungere som det svenske landbrugs erhvervsøkonomiske og -politiske toporgan med såvel husholdningsselskaber som andelsselskaber som organisatorisk underlag. Snart var hans forslag herom omsat i handling. I selskabets ledelse indtrådte etablerede som kommende navne i svensk landbrugspolitik, såsom landbrugsministeren i De frisindedes regering 1926-28 og 1930-32, godsejer Bo von Stockenström og senere landbrugsminister i årene 1936-45 Axel Pehrsson, Bramstorp (Bondeförbundet). Mange af de nye medlemmer var også med i den jordbrugsudredning, som regeringen nedsatte i december 1928. Det var udredningens opgave at undersøge de økonomiske og erhvervmæssige problemer, svensk landbrug stod overfor samt stille forslag om en mulig løsning af disse.⁴²

På centralt som på lokalt hold blev der i 1920'ernes slutning arbejdet intenst på at bedre det svenske landbrugs situation. Gennem det meste af 1928 virkede forskellige landmandsgrupper for at få dannet en erhvervsøkonomisk og -politisk sammenslutning, som kunne organisere landmændene til stærkere fælles optræden. Resultatet blev oprettelsen af »Riksförbundet Landsbygdens folk« (»R.L.F.«) 16/3 1929, der på et års tid opnåede at få ikke færre end 20.000 medlemmer.⁴³

Ved at arbejde tættere sammen i økonomisk og faglig henseende skulle landmændene nu presse sig frem til en ligestilling med de øvrige erhverv og disses udøvere. Heri lå naturligvis også en kritik af de eksisterende landbrugsorganisationer, som efter denne opfattelse ikke havde evnet at omstille sig i takt med udviklingen. At alle var klar over, at det hastede, ses tydeligt af den stribe af betænkninger, jordbrugsudredningen frembragte, og som S.A.L. straks derpå omsatte i praktisk handling. Januar-februar 1930 forelå f.eks. 3 vigtige betænkninger om henholdsvis afsætningsforholdene for rug og hvede, om kreditforholdene og om mejeribrugets og smørekseportens fremme.⁴⁴ Målet var helt klart afstukket:

⁴⁰ Kylebäck, s. 44-48.

⁴¹ Se f.eks. »Landtmannen« af 30/10 1926.

⁴² Per Thullberg: *Bönder går samman*, Stockholm 1977 (forkortet Thullberg), s. 104-112, jfr. Kylebäck s. 72.

⁴³ Om R.L.F., se Thullberg, *passim.*; samt samme forf. s. afsnit »När odalmannen blev föreningsbonde« i Tore Johansson og Per Thullberg: *Samverkan gav styrken*, Stockholm 1979, s. 7-112.

⁴⁴ Kylebäck, s. 72-108, jfr. Thullberg, s. 128-144.

Med basis i organisationsstyrede, men alligevel officielle produktions- og afsætningsordninger skulle erhvervet under devisen »hjælp til selvhjælp« fremkalde et indenlandsk prisniveau, som lå noget højere end priserne på det ydre marked. Et stykke social omfordelingspolitik, kunne man sige.

I den svenske landbrugskrise-lovgivnings første fase bestod den statslige hjælp af økonomisk støtte til sukkerroedyrkerne, til den organisatoriske opbygning⁴⁵, af indmalingstvung for svensk brødkorn samt af monopoliseret import af samme.⁴⁶ Det var nok den borgerlige Ekman-regering 1930-32, som gennemførte dette program, men det meste fik Socialdemokratiets fulde støtte, eftersom der på forhånd var opnået enighed om hovedtrækkene i ordningerne inden for jordbrugsudredningen. Forrest i rækken af landbrugspositive socialdemokrater stod den senere landbrugs- og forsvarsminister Per Edvin Sköld, den senere finansminister Ernst Wigforss og dagbladet »Arbetet«s chefredaktør Allan Vougt.⁴⁷ Som Hugo Kylebäck dog påpeger⁴⁸, skete denne drejning bort fra en frihandelsindstilling og henimod regulerede produktionsformer ikke uden modstand fra prominente socialdemokrater. To af disse blev gjort »tavse« ved at få tildelt ministerposter i Per Albin Hanssons regering 1932, een blev udelukket af partiet og K.F.s chefadeolog, Anders Örne, blev ikke genvalgt til rigsdagen 1934. Tanken om et subventioneret, monopoliseret landbrug var ham i høj grad vederstyggelig. I K.F.s udvikling frem mod et folkebåret, kommercielt alternativ til det private erhvervsliv så han en anbefalelsesværdig model for producentkooperationens opbygning og virkemåde. Hjælp-til-selvhjælp på andelsbasis var ligeledes en anden K.F.-leder Anders Hedbergs opskrift. Se til det danske eksempel, fremhævede han gang på gang.⁴⁹

I erkendelse af, at et nationalt selvforsyningslandbrug som det svenske ikke i længden kunne klare sig prismæssigt på verdensmarkedets vilkår, drog den politiske ledelse ret tidligt konsekvensen heraf ved at tilrettelægge et reguleret produktions- og afsætningssystem. Omvendt med det danske eksportlandbrug. Med landbrugsliberale bannerførere som Th. Madsen-Mygdal og P. P. Pinstrup havde det gennem 1920'erne stædigt fastholdt den linje, at man tog de internationale konjunkturer, som de nu engang bød sig. Madsen-Mygdal var dog ikke helt uvillig til at gå på kompromis med frihandelsideerne, hvad der mest markant viste sig ved handelsforhandlingerne med Tyskland 1927-28.⁵⁰

Læst gennem landbrugsliberale briller gav tallene for exportpriser og -mængder heller ikke anledning til umiddelbar bekymring. Ganske vist gik flæske- og ægeksperten en smule tilbage i 1929 sammenlignet med det forudgående år, men til gengæld viste den ellers så konjunkturfølsomme kvæg- og kødeksperten den modsatte tendens. På dette område tog Tyskland i 1929 hele 96% af det samlede

⁴⁵ I form af sektioner under S.A.L. oprettedes organisationer for indkøb (S.L.R.), mejerier, slagterier og ægproduktion.

⁴⁶ Kylebäck, s. 69-72.

⁴⁷ Per Thullberg: SAP och jordbruksnäringen 1920-1940. Arbetarrörelsens Årsbok 1974, s. 127-168.

⁴⁸ Kylebäck, s. 72-73.

⁴⁹ K.F. udgav i 1930 Anders Hedbergs bog »Dansk bondekooperation«, jfr. Kylebäck, s. 58.

⁵⁰ Erik Helmer Pedersen, s. 417-426.

eksportkvantum. Nærværende forf. mener dog (fortsat) at have ført belæg for, at dansk landbrug ved at overfylde det tyske marked fik nogle vanskeligheder på halsen, som helt præcist indvarsler 1930'ernes afsætningskrise.⁵¹ Nu overlod man i stedet de tyske myndigheder den opgave suverænt at bestemme, på hvilke betingelser man ville købe danske landbrugsvarer. Man savnede ganske enkelt fantasi til at forestille sig, at industrinationer som Tyskland og England havde råd til at sige nej tak til gode, billige madvarer af dansk fabrikat. Nødskrig fra de korneksporterende lande over de synkende priser vendte man resolut det døve øre til. Kynisk betragtet billiggjorde det tværtom dansk animalsk produktion yderligere. Det er da også karakteristisk for dansk husdyrbrug, at det betragtede det svenske landbrugs reorganiseringstræbsler med en blanding af frygt for øget konkurrence på det britiske marked og principiel afstandtagen fra en sådan forsyndelse mod de hævdvundne frihandelstraditioner.⁵²

Da dernæst dansk landbrugseksport i 1930-31 også blev ramt af prisfaldet og samtidig så det ene marked efter det andet skrumpe kraftigt ind, tøvede man stadig med at tage de hidtil fulgte grundsætninger op til fornyet overvejelse.⁵³ Tanken om et internationalt landbrugssamarbejde, der ville have en produktions- og afsætningsregulering til følge, ville man overhovedet ikke vide af. Nu som før tog man vanskelighederne i den tur og orden, som aftagerne selv fastsatte. Imidlertid var priserne faldet så meget, at en mængde landmænd var kommet i svære økonomiske vanskeligheder. Det kaldte en landbrugsorganisatorisk oprørsbevægelse frem, »Landbrugernes Sammenslutning« (»L.S.«).⁵⁴ Den krævede først og sidst støtte fra det omgivende samfund i form af omkostnings-reducerende resp. prishævende foranstaltninger. Som i sin tid Sverige fik man også her en landbo-kommission (december 1931), men det er såre betegnende, at på dette tidspunkt var det første kriseforlig indgået mellem den socialdemokratisk-radikale regering Stauning – P. Munch og Det konservative Folkeparti (19/10 1931). Landbruget fik her skatte- og rentelettelser på i alt 30 mill. kr. samt støtte til opnåelse af en tålelig ordning med kreditorerne. Byernes arbejdere fik på deres side en udvidet støtte til de arbejdsløse. Initiativet til en landbrugskrise-lovgivning var oprindeligt udgået fra de store landbrugsorganisationer Landboforeningerne og Husmandsforeningerne, men enigheden hørte op, da førstnævnte fastholdt deres nære tilknytning til partiet Venstre og de traditionelt liberale grundsætninger, der her forenede de to parter. I stedet måtte Venstre, anført af Madsen-Mygdal, se regeringen finde sammen med de konservative, hvorefter landbruget måtte tage imod støtten på regeringens betingelser.

Da Madsen-Mygdal dernæst begik nok en taktisk fadæse ved et overilet udspil i januar 1932, hvor Tyskland dikterede dansk smørekseport endnu en toldforhøjelse, var han i realiteten færdig som politisk partileder. Det var bestemt ikke ukært for regeringen at se landbrugsliberalismens førstemand fremkomme med forslag om

⁵¹ Erik Helmer Pedersen, s. 434-452.

⁵² Sst. s. 455-456 og s. 523.

⁵³ Sst. s. 571-589.

⁵⁴ Søren Brogaard: Landbrugernes Sammenslutning. Publiceret studenterspeciale, Århus 1969.

at begrænse importen gennem en centraliseret valutaregulering.⁵⁵ Gennem »Valutacentralen« eller som den senere kom til at hedde, »Varedirektoratet«, var skabt det instrument, som indtil liberaliseringen i løbet af 1950'erne skulle gøre det muligt for skiftende regeringer at styre såvel store dele af importen som den indenlandske produktion.

Som følge af de danske landbrugsorganisationers status som uafhængige, selvbevidste fortalere for et hidtil så dominerende eksporterhvervs krav til det omgivende samfund måtte modstandergruppernes politiske repræsentanter hen over hovedet på landbruget selv formulere et program til afhjælpning af krisen. I Sverige derimod betød fraværet af agrare toporganisationer, at det blev muligt for politikerne at tilrettelægge en langsigtet strategi for ophjælpning af landbruget. Når heri indgik, at S.A.L. for fremtiden skulle stå som erhvervspolitisk toporgan, kunne man selvfølgelig regne med selskabets 100% loyale opslutning. Går vi uden for de »gamle« organisationers kreds, er det også bemærkelsesværdigt, at det svenske R.L.F. var langt mere indstillet på at samarbejde inden for en på forhånd fastlagt rollefordeling end det danske L.S. Med Per Thullbergs ord skulle R.L.F. være »en facklig gräsrotsorganisation ...«.⁵⁶

Kohandlernes epoke i Danmark og Sverige

Til begyndelsen af 1932 var dansk og svensk landbrug på mange måder gået hver sin vej i forsøget på at bemestre udfordringen fra det stadigt ekspanderende industrisamfund. Det tilfælles havde man dog, at det latente spændingsforhold aldrig fik lov til at udvikle sig til en åben konflikt. Det danske L.S. havde nok planer om at lade argumentet give plads for aktionen, såsom en aldrig gennemført tilbageholdelse af den landbrugsindtjente valuta efteråret 1931⁵⁷ og en delvis realiseret producentstrejke i Sønderjylland juli 1933⁵⁸, men det blev derved.

I løbet af 1932 gik man imidlertid i begge lande videre med at løse landbrugets problemer på en langt mere radikal måde, men som det skal blive vist, var udgangspunktet alligevel såre forskelligt. Kylebäck citerer i denne forbindelse en artikel i Jordbrukarnas Föreningsblad 16/1 1932⁵⁹, hvorefter man nok ville indrømme, at prisfaldet på animalske produkter havde ramt det svenske landbrug hårdt, men det var dog for ingenting at regne mod det tab, de danske erhvervsbrødre havde lidt!

Prisfaldet på smør ramte svensk landbrug på den måde, at landmændene fik langt mindre pr. liter mælk til fremstilling af smør end til direkte forbrug. Kylebäck oplyser – uden kildeangivelse – at de svenske mejerier i 1930 og 1931

⁵⁵ Erik Helmer Pedersen, s. 555-558 resp. s. 589-594.

⁵⁶ Per Thullberg i »Samverkan gav styrkan« s. 62.

⁵⁷ Erik Helmer Pedersen, s. 526-529 jfr. Søren Brogaard: Landbrugernes Sammenslutning, s. 76-77.

⁵⁸ Søren Brogaard: Landbrugernes Sammenslutning s. 113-115, jfr. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-1936. Landbohistorisk Tidsskrift 1980, s. 161.

⁵⁹ Kylebäck, s. 87. Dette blad, hvis titel senere ændres til »Land«, blev startet i 1930 som led i S.A.L.s reorganisering. Iflg. Kylebäck (s. 69, jfr. H. Rydén: Jordbrukarnas Föreningsblad Tjugufem år, Stockholm 1955, s. 26-27) fik bladet overordentlig stor betydning som fortaler for andelsbevægelsens udbygning i 1930'ernes Sverige.

havde været i stand til at opretholde en betydelig overpris på mælken til forbrugerne.⁶⁰ Problemet var da bare, at med smørprisernes nærmest uafledelige dalen blev afstanden mellem de to mælkepriser efterhånden så stor, at situationen i sig selv motiverede en indgriben. For en agrarpolitisk tankegang var det nærliggende at få begrænset den konkurrence, smørret fik fra »kunstproduktet« margarin. Bondeforbundet, ja endog De frisindede havde 1930-31 forgæves søgt at få margarinelovgivningen skærpet, og i foråret 1932 forsøgte landbrugsminister von Stockenström med udgangspunkt i et forslag, udarbejdet af landbrugsstyrelsen i 1928, at få loven skærpet på flere punkter, hovedsagelig dens varetekniske og merkantile bestemmelser. Specielt tænkte man sig at forbyde en alt for stærk farvning af margarinen samt iblanding af smørfedt, alt efter (gammelt) dansk mønster.⁶¹

Lovforslaget faldt imidlertid på socialdemokraternes og enkelte borgerliges modstand i Førstekammeret (og delvis i Andetkammeret). Til gengæld fik regeringen med støtte fra Bondeforbundet og Højre maj-juni 1932 gennemført en skærpelse af told- og handelspolitikken inkl. en forhøjelse af tolden på tørmælk og kartofler samt indførelse af told på æg.⁶²

Udover den handelspolitiske støtte, der evt. kunne fås gennem valutareguleringen af 30/1 1932⁶³, havde alene sukkerroedyrkerne blandt de danske bønder fået en direkte form for lovbeskyttelse gennem sukkerroeorordningen af 23/3 1932.⁶⁴ På produktionsbeskyttelsens område uddistancerede Sverige klart sin danske nabo gennem loven om mælke regulering af 30/6 s.å. Landbrugsminister von Stockenström fungerede her i ordets egentlige forstand som ekspeditionssekretær for S.A.L., eftersom han egenhændigt omredigerede organisationens forslag af 9/5 s.å. til et egentligt lovforslag. Nu skulle priserne på mælkeprodukter reguleres opefter gennem mejeriopkrævede udjævnings- og organisationsbidrag efter norsk forbillede.⁶⁵ Efter dette system kom de svenske forbrugere gennem en art mælkeskat til at betale landmændene forskellen mellem de faktisk opnåede priser på eksportsmørret og en afregningspris, som skulle fastsættes ved smøraftaler mellem den nyoprettede »Svenske Mejeriernas Riksförening« og smørekseportørerne. I Førstekammeret tog Anders Örne skarpt afstand fra forslaget. Det var efter hans opfattelse udtryk for renlivet statstvang og havde ikke en pind at skaffe med ægte andelsvirksomhed.⁶⁶ Hans partifælle i Andetkammeret Per Edvin Sköld havde

⁶⁰ Kylebäck, s. 87.

⁶¹ Faktisk var det danske farvningsforbud ophævet så tidligt som i 1925 (Erik Helmer Pedersen, s. 254-262). Først ved lov af 20/5 1933 fik landbrugsministeren en (aldrig udnyttet) bemyndigelse til at forbyde iblanding af smørfedt i margarine.

⁶² Hellström, s. 283-287.

⁶³ Se ovenfor s. 000.

⁶⁴ Roedyrkerne blev herved sikret en mindstepris på 1,80 kr. pr. dobbeltcentner roer (Erik Helmer Pedersen, s. 554, jfr. Kjeld Philip: En fremstilling og analyse af den danske kriselovgivning 1931-38, København 1939, s. 80-83).

⁶⁵ Om den norske lovgivning på området, se Berge Furre: Mjælk, bønder og tingmenn, Oslo 1971, passim.

⁶⁶ Et andet medlem af Førstekammeret, prof. i statsret C. A. Reuterskiöld, fandt det ligefrem grundlovsstridigt at lade rigsdagens beskatningsret overgå til en interesseorganisation (Helleström, s. 381-389, jfr. Per Thullberg: Samverkan gav styrkan, s. 52).

også visse betænkeligheder, mest dog i retning af de farer for modtræk fra udlandets side, en statssubventioneret smørekseport kunne fremkalde. Med denne betydningsfulde nuanceforskel var faktisk indvarslet den situation, at modstanden mod lovforslaget var betydeligt mindre i Andetkammeret end i Førstekammeret.⁶⁷

I de selvsamme maj- og junidage 1932 drøftede de danske politikere også landbrugets aktuelle vanskeligheder, men her var endnu al tale om direkte eksportstøtte eller -regulering bandlyst. Ville importlandene ikke modtage det danske overskudslager af pølsekøer og oksekød, måtte de selv tage affære.⁶⁸ I stedet videreførte man, omend i udvidet form, oktober-lovgivningen fra det forudgående år, men nu med den betydningsfulde forskel, at regeringens forligspartner her var Venstre og ikke Det konservative Folkeparti. Landbrugets kommende, ja i realiteten fungerende, førstemand, landstingsmand H. Hauch fik i dagene 13-15/6 1932 tømret et nyt kriseforlig sammen. Bønderne fik rente- og skattelettelser samt kredithjælp, og de arbejdsløse i byerne udvidet adgang til understøttelse. De danske skatteydere fik derefter præsenteret en samlet regning på 49 mill. kr.⁶⁹

I Sverige havde Bo von Stockenström som nævnt sat hele sin autoritet ind på at få lovgrundlaget for en mælke regulering bragt sikkert gennem rigsdagens to kamre, alt i mens socialdemokraten Per Edvin Sköld udførte en højst vanskelig balanceakt mellem forbrugerbeskyttelse og hensyntagen til producenter. Efter Socialdemokratiets sejr ved valget til Andetkammeret i september s.å. tilfaldt der Sköld som landbrugsminister i regeringen Per Albin Hansson den ingenlunde lette opgave at få ordningen gjort praktisabel,⁷⁰ samtidig med at von Stockenström på sin side ved 16/11 at overtage formandsposten i »Svenska Mejeriernas Riksförening« gik i gang med at administrere systemet. Den nye regering havde dermed i ord som i handling bekendt sig til et agrart hjælpeprogram, men modsat Danmark stod den stadigt voksende skare af arbejdsløse stadig uden for i kulden. Det er ikke her stedet at gå nærmere ind på det sindelagsskifte hos de svenske socialdemokrater 1932-33, som førte dem fra en socialistisk til en interventionistisk grundholdning.⁷¹ Det er jo ret karakteristisk for den svenske krisepolitiske udvikling, at man modsat Danmark endnu ikke havde fået arbejdssiden inkorporeret heri. Hansson-regeringen kunne dog allerede samme efterår notere et enkelt resultat her, idet man ved diskret at true med landbrugspolitisk passivitet på rigsdagen 1933 fik landbrugets arbejdsgivere til de facto at afstå fra en reduktion af landarbejdernes lønninger.⁷²

I mellemtiden havde den danske kriselovgivning taget et afgørende skridt fremad. Englands definitive afsked med frihandelssystemet gennem reguleringen af bacon- og skinkeimporten november 1932 fik rigsdagen og landbrugsorganisationerne til i samdrægtig enighed at foretage en regulering af produktion og

⁶⁷ Kylebäck, s. 86-93, jfr. Thullberg, s. 170-176, resp. Thullberg: Samverkan gav styrkan, s. 51-53.

⁶⁸ Erik Helmer Pedersen, s. 584-589.

⁶⁹ Sst., s. 554-558.

⁷⁰ Forordningen herom er dateret 30/9 1932.

⁷¹ Her kan henvises til Hellströms fyldige fremstilling s. 484-503 samt Per Thullberg: SAP och jordbruksnäringen 1920-1940, s. 154-168.

⁷² Hellström, s. 505-509.

afsætning. I perioden november 1932-marts 1933 oprettedes således 5 eksportudvalg, som alle hentede deres baggrund i udførselsloven af 23/12 1932, samt to udvalg til regulering af svine- og oksekødsproduktionen.⁷³ Et folketingsvalg i utide 16/11 1932, fremkaldt af Venstre og Det konservative Folkepartis nej til en udvidelse af valutaregeringen af 30/1 s.å., gav dernæst Venstre et tab på ikke mindre end 5 mandater.

Da regeringen trods Det radikale Venstres tilbagegang stadig havde flertallet i Folketinget, og da Madsen-Mygdal i realiteten havde overgivet ledelsen af Venstre til pragmatikeren, dr.phil. O. Krag (og landstingets H. Hauch) var der lagt op til en større udsoning mellem bonde og arbejder. Skridt for skridt nærmede de to partnere sig hinanden, efter at Hauch på landboforeningernes og Jens Holdgaard på Husmandsforeningernes vegne havde gjort forarbejdet. Et fælles forslag fra de to organisationer 10-11/1 1933 om en samlet indtægtsforøgelse for landbruget på 300 mill. kr., tilvejebragt gennem en devaluering, ved rente- og skatnedsættelser m.v., åbnede op for seriøse drøftelser. Arbejdersiden blev tilgodeset gennem en 1-årig, uændret forlængelse 30/1 af de gældende overenskomster på arbejdsmarkedet og en aftale om en gennemgribende modernisering af den sociale lovgivning, senere kendt som socialminister K. K. Steinckes »socialreform«. Landmændene fik på deres side den ønskede indtægtsforøgelse inkl. en række produktionsordninger, hvis fordelingspolitiske sigte var at hæve priserne på hjemmemarkedet.⁷⁴

Dermed var skabt den indrepolitiske baggrund for at bruge den nyligt skærpede valutalog (lov 6/12 1932) og eksportloven af 23/12 s.å. som basis for handelspolitiske forhandlinger, først med England (overenskomst 24/4 1933 om landbrugsvarer i nærmere angivne kvantiteter/proportioner mod øget engelsk industrieksport til Danmark)⁷⁵ og året efter med Hitler-Tyskland.⁷⁶ Det endelige landbrugsforlig kom dog først til verden i december s.å. gennem smør- og margarineordninger samt udvidede (ændrede) svine-, kød- og kvægordninger.⁷⁷

Knap fire måneder senere end det danske »Kanslergadeforlig«⁷⁸ kunne det svenske socialdemokrati og Bondeforbundet i *communiqués* former bekendtgøre nok et kriseforlig, i folkemunde kaldet »Kohandelen«.⁷⁹ Selv om man erindrer sig det tidspres, der lå over de danske kriseforhandlinger i januar, nemlig truslen om storlockout fra 1/2 1933, kan det nok undre een, at det tog så lang tid for de svenske politikere at følge det danske eksempel op.⁸⁰ En meget væsentlig forklaring turde være den, at de to parter hver for sig først måtte igennem en nødvendig

⁷³ Erik Helmer Pedersen, s. 531-537 og 509-511.

⁷⁴ Erik Helmer Pedersen, s. 534-36 og s. 561-562.

⁷⁵ Erik Helmer Pedersen, s. 604-606, jfr. Kaj Rostvad: Dansk landbrug og handelsforhandlingerne med Storbritannien 1932-33. Landbohistorisk Tidsskrift 1980, s. 67-91.

⁷⁶ Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik, s. 175.

⁷⁷ Sst., s. 172 jfr. Philip, s. 90-143.

⁷⁸ Navnet hidrører fra stedet for forligsforhandlingerne, nemlig statsminister Th. Staunings hjem i Kanslergade nr. 10 i København.

⁷⁹ *Communiquéet* er bl.a. trykt som bilag nr. 4 til Hellström, s. 683-685.

⁸⁰ Allerede omkring midten af februar 1933 havde en enkelt bondeforbundspolitiker været inde på at gå samme vej som Danmark (G. Jonasson: Bondeförbundet vid skiljövägarna 1930-1945, (Svensk) Historisk Tidsskrift 1969, s. 291, jfr. Thullberg, s. 286).

omstillingsperiode: Wigforss, Sköld og andre pragmatisk indstillede socialdemokrater måtte først have erstattet doktrinerne »socialisering« og »frihandelsindstilling« med arbejdsformlen »planhusholdning«. ⁸¹ Tilsvarende måtte den dogmatisk indstillede leder af Bondeforbundet Olof Olsson, Kullenbergstorp, først være skubbet ud i mørket af organisationspolitikeren Axel Pehrsson, Bramstorp, fhv. liberal, men siden 1928 andetkammer-medlem for Bondeforbundet. I marts 1932 blev han indvalgt som medlem af R.L.F.s forretningsudvalg. ⁸² Det er her Per Thullbergs – i øvrigt velargumenterede – opfattelse, at han brugte denne platform til at lægge det fornødne pres på sit parti, efter at det møde i begyndelsen af april 1933 mellem de kommende forligspartnere havde godtgjort, at der på væsentlige punkter eksisterede muligheder for en overenskomst. ⁸³

Selve gangen i de svenske forligsforhandlinger i maj 1933 er behandlet så indgående i forskningen, ⁸⁴ at det her må være tilstrækkeligt at i al korthed at præcisere forligets konkrete indhold: Arbejderne fik 180 mill. kr. til bekæmpelse af arbejdsløsheden; bønderne en garanteret mindstepris på smør på 2,30 kr. pr. kg. ⁸⁵ samt hjemmemarkedsordninger for kød og flæsk, forhøjede brødkornpriser samt støtte til ægsektoren. ⁸⁶

Anders Örne og nogle få andre frihandelssindede socialdemokrater gik imod forliget, men forgæves. Året efter måtte han som nævnt forlade rigsdagen. ⁸⁷ I de kommende måneder blev de centralt styrede reguleringsordninger gennemført for de pågældende vareområder gennem oprettelsen af »Sveriges Slakteriförbund« i juli. Pehrsson, Bramstorp, blev organisationens første formand (til 1936). Mælkeordningen fra året i forvejen blev ændret til en enkelt, variabel mælkeafgift. ⁸⁸

Efter som K.F. så tidligt som i 1924 havde besluttet at gå i en bue uden om landbrugskooperationens arbejdsmark, lå en direkte styrkeprøve mellem producenterne og forbrugernes interesser ikke lige for. Kylebäcks fremstilling viser dog ganske klart, at der inden for K.S.s fire vægge gjorde sig stærkt blandede følelser gældende over for landbrugsmonopolets prisfordyrende virkninger. Da dernæst »slagteritrusten« ydermere oprettede detailudsalg i Skåne og Småland, gik K.F. til aktiv modstand ved at opkøbe private slagterier. Trods grænseaftaler i 1934 og 1936 lykkedes det ikke helt at udligne disse i grunden fundamentale modsætninger af interessepolitisk natur. ⁸⁹ Andelssamvirke er hjælp til selvhjælp og ikke statssub-

⁸¹ Hellström har på s. 484-504 en interessant redegørelse for denne omstilling med udgangspunkt i H. Tingstens værk: *Det svenska Socialdemokratiens ideutveckling. Den svenska Arbetarklassens historia*, Stockholm 1945.

⁸² Thullberg, s. 265-281. S.å. var Pehrsson blevet formand for den komité i S.A.L., der skulle forberede oprettelsen af »Sveriges Slakteriförbund«.

⁸³ Sst., s. 282-302 jfr. E. Wigforss: *Minnen*, III, Stockholm 1954, s. 37 ff.

⁸⁴ Standardværket er her stadig O. Nyman: *Krisoppgørelsen mellem socialdemokraterne och Bondeförbundet 1933*, Uppsala 1944, resp. *Svensk Parlamentarism 1932-1936*, Uppsala 1947; jfr. Hellström, s. 514-571; Thullberg, s. 282-302 og Kylebäck, s. 94-98.

⁸⁵ Som Kylebäck påpeger (s. 98-99), betød dette en subvention på 1 kr. pr. kg, da verdensmarkedspri- sen på dette tidspunkt var nede på 1,30 kr. pr. kg.

⁸⁶ Kylebäck, s. 96.

⁸⁷ Se ovenfor s. 000.

⁸⁸ Iflg. Kylebäck (s. 99) svingede denne afgift i årene 1933-39 mellem 1 og 2 øre pr. kg mælk.

⁸⁹ Kylebäck, s. 171-201.

ventioneret monopolvirksomhed, hævdedes det fra K.F.s side. Landbrugets svar herpå kunne have været, at andelsorganiserede, merkantile foretagender på landbrugsområdet udøver økonomisk virksomhed på privatkapitalistisk grundlag, og at der følgelig ikke her gemmer sig nogen form for socialpolitisk hensyntagen til aftagersiden.

Afsluttende note

I andelsbevægelsens første virksomhedsperiode 1860-1900 har den i mangt og meget præg af at være en folkelig forbrugerbevægelse. Det folkelige præg slår igennem på producentsiden, omend der specielt for Danmarks vedkommende kan påvises en drejning i retning af en merkantilt indstillet overbygning på det lokale samarbejde. Løsenet er her: Ud på verdensmarkedet med det øvrige samfunds mere eller mindre indforståede medvirken! Dog må selv en Anders Nielsen se i øjnene at de ret kontante interesser inden for vedkommende andelssektor og/eller på lokalt hold efterhånden sætter ret snævre grænser for den totale andelsintegration.

Sveriges andelsbevægelse samler sig ikke på samme måde i landsomfattende organisationer. Alene i det sydlige Sverige kan man her iagttage en »dansk« udvikling. Til gengæld holder man i Sverige forbrugerkooperationen samlet under een hat modsat den danske opsplitning i en bonde- og en arbejderkooperation. Den afgørende forskel mellem dansk og svensk landbrugsorganisation, sådan som den udvikler sig efter år 1900, ligger nok i, at dansk landbrug langt op i århundredet er direkte parthaver i samfundets modernisering, medens det svenske bondeerhverv sækker agterud i konkurrencen med det omgivende industrisamfund.

Begrebet »national selvforsyning« skaffer nok svensk landbrug en ikke helt ubetydelig fremgang under 1. verdenskrig og de første par efterkrigsår, men 1920'ernes benhårde konkurrence på det internationale marked for landbrugsvarer tvinger priserne ned på et urentabelt niveau. Det kan derfor ikke undre, at det netop er i Sverige, at man for første gang praktiserer kombinationen landbrugsorganisatorisk udbygning/prishævende foranstaltninger i statsligt regi. Forenklet kan man sige, at Ludvig Nannesson får ideen, Per Edvin Sköld sørger for Socialdemokratiets forvandling til et landbovenligt parti og Pehrsson, Bramstorp, løber af med den landbrugspolitiske gevinst.

Det danske landbrug står i 1920'erne med et stærkt udbygget organisationsapparat, men da dette er indstillet på at fungere på landbrugsliberalistisk vis, må det først igennem en vanskelig omstillingsperiode, før det bliver indstillet på at samarbejde med det omgivende samfund – og da i høj grad på dettes betingelser.

Den betalende part er i begge lande forbrugerne, hvad enten de nu køber varerne privatøkonomisk eller andelsorganiseret. Set i et historisk perspektiv kan man hævde, at de forud for kriseperioden har fået varerne til priser, der ikke sikrer landmanden et indkomstniveau på højde med den faguddannede industriarbejder i byerne. Den opgave står dog endnu uløst hen at vise, *hvor* billigt de faktisk har

fået deres varer fra landet. Producenternes andelssamvirke, udtrykt gennem noteringer og andre former for bundne prisfastsættelser, er jo i bund og grund en interessepolitisk foreteelse. Som Kylebäck skriver i sin konklusion: (s. 214) »Konsument- og landbrukskooperationen torde därför vid sidan om privatägda och samhällsägda företag inte ha representerat »en tredje väg« – som det påstås på en del håll – utan snarere »en tredje och fjärde väg««.